

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वृत्तपत्रीय लेखनातील शैक्षणिक विचार

प्रा. डॉ. सुधाकर नवसागर

मराठी विभाग, मिलिंद कला महाविद्यालय, औरंगाबाद

वृत्तपत्र हे लोक प्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम आहे. दलित-शोषित समाजाचे प्रबोधन करून त्यांना आत्मसन्मानाची व आपल्या निसर्गदत्त हक्कांची जाणीव करून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक वृत्तपत्रे काढली. आंबेडकरपूर्व काळात 'सोमवंशीय मित्र' (शिवराम जानबा कांबळे), 'दीनबंधू', 'विटाळ विध्वंसक' (किसन फागू बनसोडे) अशी दलितांची अनेक पत्रे उदयास आली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपली नियतकालिके सुरू करण्यापूर्वी भारतातील अग्रगण्य अशा इंग्रजी दैनिकातून त्यांनी लेखन केले. त्यानंतर 'मूकनायक' (१९२०), 'बहिष्कृत भारत' (१९२७) आणि 'जनता' (१९३०) अशी नियतकालिके सुरू केली. पुढे ४ फेब्रुवारी १९५६ साली 'जनता' या पत्राचेच 'प्रबुद्ध भारत' असे नामांतर करण्यात आले. या सर्वच पत्रांमधून त्यांनी समाज, धर्म, संस्कृती, शिक्षण, इतिहास, वाङ्मय, राजकारण अशा अनेक विषयावर लेखन केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचा संबंध गुलामगिरी नष्ट करण्याशी व समाजात नव्या जाणीवा निर्माण होण्याशी जोडला आहे. शिक्षण हे व्यक्तीस्वातंत्र्याचे रक्षण करत असते. त्यामुळे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षण दिले गेले पाहिजे, असे ते प्रतिपादन करतात. 'आप घरी वाटा, बाप घरीही बाटा' या 'बहिष्कृत भारत'मधील लेखात बाबासाहेब म्हणतात, "उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस हिनबल होऊन अल्पायुषी होतो, तसेच शिक्षणाच्या अभावी तो निर्बुद्ध राहिल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम बनतो."^१

स्वातंत्र्यपूर्व काळात म. जोतीराव फुल्यांनी प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे केले पाहिजे या दृष्टीने प्रयत्न केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या मताचा पुरस्कार केला. परंतु ज्या समाजात पिढ्यानपिढ्या शिक्षण घेण्याची परंपरा आहे, त्या समाजाला प्राथमिक, शिक्षणाच्या सक्तीची आवश्यकता नाही, असे स्पष्ट प्रतिपादन त्यांनी केले. 'मुंबई इलाख्यातील प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती' या लेखात ते म्हणतात, "प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगिन राष्ट्राच्या प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सोपविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास कैक शतके लागतील. म्हणूनच शिक्षणाच्या बाबतीत सक्तीचा कायदा करावा लागतो. आघाडीस आलेल्या सर्व देशांनी सक्तीचा कायदा करून लोकांची निरक्षरता हद्दपार केली असे आपणास दिसून येते. जे वर्ग आधीच शिक्षणाचा लाभ घेतात त्यांच्यावर अर्थातच शिक्षणाची सक्ती करावी लागत नाही. ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत नाही व जे त्या बाबतीत उदासीन असतात त्यांच्या करीताच सक्तीच्या कायदांची आवश्यकता असते."^२ प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले जावे आणि साधनवंचित समाजाला ते मोफत दिले जावे, अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिक होती. ज्यांच्याकडे सत्ता आणि संपत्ती अशी साधने आहेत, अशांना मोफत शिक्षण देऊ नये. याउलट सक्तीच्या शिक्षणाचा खर्च भागविण्यासाठी संपन्न लोकांवर नवी कर आकारणी केली पाहिजे असेच त्यांना वाटत होते. भारतीय समाजशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यांचा मेळ घालणे असा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा त्यामागील हेतू होता.

समाज व राष्ट्राला प्रगतीपथावर घेऊन जाण्यासाठी उच्च शिक्षण हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षण हे केवळ एकाच उच्चवर्णीय समाजाच्या हाती न राहता ते समाजाच्या खालच्या स्तरापर्यंत पोहचले पाहिजे, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. इंग्रज सरकारने सार्वत्रिक शिक्षणाचा कायदा केला होता. परंतु केवळ कायदा करून भागत नसते तर

त्याची कठोर अंमलबजावणी करणे अभिप्रेत असते. त्याशिवाय कायद्याचे फलीत होत नाही. भारत हा बहुभाषिक देश आहे. या देशात विविध प्रदेश आहेत. त्या-त्या प्रदेशाची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये आहेत. त्यामुळे स्वायत्त अशी विद्यापीठे निर्माण झाली पाहिजेत, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. प्रादेशिक सरकारांनी शिक्षणातील समतोल राखून निरक्षरतेचे समूळ उच्चाटन करण्याची जबाबदारी स्विकारली पाहिजे. यासाठी केंद्र सरकारने मदत केली पाहिजे. त्याशिवाय खऱ्या अर्थाने प्रादेशिक सरकारांना उच्च शिक्षणातील योजनांची अंमलबजावणी करता येणार नाही, असे सूचन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर करतात. शिक्षण व्यवस्थेत बेबंदशाही व अस्थिरता निर्माण होऊ नये म्हणून शिक्षण संस्थांवर सरकारचे नियंत्रण असायला हवे, असा कालोचित विचार त्यांनी मांडला. अस्पृश्यांच्या शिक्षणासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र विचार मांडले आहेत. अस्पृश्यांचे फक्त आर्थिक प्रश्न सोडविल्याने त्यांचे उत्थान होईल, हे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मान्य नाही. त्यांच्या मताप्रमाणे उच्च शिक्षण हेच अस्पृश्यांच्या उन्नतीचे खरे माध्यम आहे. २२ सप्टेंबर १९५१ च्या 'जनता' या नियतकालिकामध्ये त्यांचे शिक्षणाविषयक विचार छापून आले आहेत. त्यात ते म्हणतात, "हिंदुस्थानातील दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्यांच्या अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याची सोय करून पूर्वीप्रमाणेच त्यांना उच्च वर्गाची सेवा करावयास लावणे नव्हे. खालच्या वर्गाची ज्याच्यामुळे प्रगती खुंटून त्यांना दुसऱ्याचे गुलाम व्हावे लागले तो न्यूनगंड त्यांच्यापासून नाहिसा करणे चालू समाजपद्धतीमुळे जे त्यांचे जीवन लुबाडण्यात आले, त्याचे त्यांच्या स्वतःच्या आणि राष्ट्राच्या दृष्टीने काय महत्त्व आहे, याची त्यांना जाणीव करून देणे हाच खालच्या वर्गाचा प्रश्न आहे. उच्च शिक्षणाच्या प्रसाराखेरीज दुसऱ्या कशानेच हे साध्य होणार नाही. आमच्या सर्व सामाजिक दुःखावर माझ्या मताप्रमाणे हेच औषध आहे."^३ उच्च शिक्षणानेच अस्पृश्यांची गुलामगीरी नष्ट होईल, असे मानणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातील पहिले शिक्षणतज्ञ होत.

अस्पृश्यांसह बहुजन समाजावर हजारो वर्षांपासून शैक्षणिक बंदी आणली होती. ही बंदी धर्मसंमत कायद्याने आणली गेली होती. म.जोतीराव फुले, शाहू महाराज, श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या प्रयत्नाने ही शैक्षणिक बंदी उठवण्यात आली. म्हणून ब्राह्मण समाजाचे शैक्षणिक प्रमाण आणि अस्पृश्येतरांच्या शिक्षणाची दुरावस्था संपवायची असेल तर त्यांना विशेष शैक्षणिक सवलती देण्याची गरज डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रतिपादित केली होती. हा पक्षपातीपणा नसून मनुष्यत्वच नाकारलेल्या माणसाला माणूस म्हणून नवे जीवन प्रदान करण्याचा प्रयत्न होता. बुद्धीचा आणि माणसाचा काही संबंध असतो हेच माहित नसलेल्या माणसाला सज्ञान व विचार प्रवृत्त करण्याचा तो एक प्रामाणिक प्रयास होता. दुर्लक्षित समाजघटकांना समतेच्या पातळीवर आणण्यासाठी सवलती देणे ही न्यायोचित बाब होती. त्या दृष्टीने सरकारने आपले धोरण निश्चित केले पाहिजे, अशी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका होती. "दोन माणसे सदृढ असतील तर एकाला मलिदा व दुसऱ्याला कोंडा देणे केव्हाच रास्त होणार नाही. पण एक रोगी व दुसरा निरोगी असला तर निरोग्याला कोंडा व रोग्याला मलिदा हिच व्यवस्था प्रशस्त ठरेल."^४ अस्पृश्यांना यापूर्वीच विशेष सवलती दिल्या गेल्या असत्या तर हा समाजही आत्मोन्नतीकडे वाटचाल करू शकला असता, असा विश्वास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होता.

स्त्रीपुरुषांना शाळा महाविद्यालयामधून सहशिक्षण दिले जावे की नाही यासंदर्भात सुधारणावादी आणि पुराणमतवादी यांच्यात मतभिन्नता होती. खरे तर पुराणमतवाद्यांना स्त्रीशिक्षणच अमान्य होते. "स्त्रीविषयक पुराणमतवादी दृष्टीकोनातून बुद्धीवादी टिळकही सुटू शकले नाहीत. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाला प्रोत्साहन दिले नाही."^५ म्हणून स्त्रीपुरुषांनी एकत्र शिक्षण घेतले पाहिजे ही कल्पनाच पुराणमतवाद्यांना मान्य नव्हती. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मात्र स्त्रीपुरुषांना एकत्र सहशिक्षण दिले पाहिजे या

मताचे होते. त्यामुळे स्त्रीपुरुषांना वेगवेगळे शिक्षण दिल्याने स्त्रीपुरुष नीतीमता शाबूत राहिल ही पुराणमतवाद्यांची भूमिका त्यांनी खोडून काढली. बाबासाहेबांच्या मताप्रमाणे स्त्रीपुरुषांमधील अनुदार भावना संपुष्टात आणायची असेल तर स्त्रीपुरुष सहशिक्षण आवश्यक आहे.

शाळा-महाविद्यालये ही संस्कार केंद्रे व उत्तम नागरिक घडविण्याचे कारखाने असावीत, या भूमिकेतून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर शैक्षणिक संस्थांकडे पाहतात. कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत ज्ञानदानाची महत्वाची भूमिका शिक्षकांना पार पाडावी लागत असते. विद्यापीठ स्तरावरील शिक्षणाचा प्रभाव हा कायम स्वरूपी टिकणारा असतो. त्यामुळे महाविद्यालये ही कारकून निर्माण करण्याचा कारखाना ठरू नयेत, अशी त्यांची शिक्षण व्यवस्थेकडून अपेक्षा होती. परंतु प्राध्यापकांची परिश्रम करण्याची प्रवृत्ती नष्ट होत चालली आहे, याबद्दल त्यांना खेद वाटत होता. परिश्रम करणारे ध्येयवादी प्राध्यापक समजात निर्माण होत नाहीत याचे दुःख बाबासाहेबांनी अनेक ठिकाणी व्यक्त केले आहे. १३ एप्रिल १९४७ रोजी 'नवयुग' या वृत्तपत्रासाठी दिलेल्या मुलाखतीत ते म्हणतात, "मला वाटते की थोडेसे रुपये मिळावे व आपली सुखाने कालक्रमणा करावी, या पलिकडे आपल्या प्रोफेसरांना आयुष्यात काही महत्वाकांक्षाच नाही. या महत्वाकांक्षेच्या अभावामुळेच त्यांच्या हातून काहीही भरीव कार्य होत नसते. ते अधूनमधून काही पाठ्यपुस्तकावर टिपणे लिहितात. टिपणे लिहिण्यापलिकडे काही महत्वाचे कार्य आहे, याची त्यांना माहिती आहे की नाही कोण जाणे."^६ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर येथे शिक्षण व्यवस्थेतील एका कठोर वास्तवाचे प्रदर्शन करतात. प्राध्यापकांनी आयुष्यभर विद्यार्थ्यांच्या भूमिकेत राहून परिश्रम, संशोधन आणि चिंतन यात स्वतःला झोकून दिले पाहिजे, अशी त्यांची रास्त अपेक्षा होती. "उत्तम प्रोफेसर नुसता विद्वान असून चालत नाही तर तो सर्वश्रुत असला पाहिजे. त्याची वाणी शुद्ध असली पाहिजे. विद्यार्थ्यांमध्ये त्यास उत्साह निर्माण करता आला पाहिजे. त्यासाठी तो स्वतः उत्साही असला पाहिजे. प्राध्यापकात बरेचसे गुण उपजत नसतील तर त्याने अभ्यासाने व अनुभवाने ते आत्मसात केले पाहिजे. संक्षेपात असे म्हणता येईल की, बाबासाहेबांना प्राध्यापक हा अद्यावत व ज्ञाननिष्ठ असावा असे वाटत होते."^७ एका उत्तम प्राध्यापकाची हिच कसोटी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित होती. पोपटपंचीपेक्षा प्राध्यापकाची बौद्धिकता त्यांना महत्वाची वाटत होती.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- १) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक संपा. वसंत मून/हरी नरके, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती , उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, २००८, पृष्ठ ६६.
- २) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : कित्ता, पृष्ठ २७८.
- ३) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : पत्रकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, लेखक डॉ. गंगाधर पानतावणे, सुगत प्रकाशन, वैशाली नगर, नागपूर, २२ ऑक्टोबर २०१५, पृष्ठ २२७-२२८.
- ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक, कित्ता, पृष्ठ ६६.
- ५) वि. द. धोटे : दिवस असे हाते, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, पृष्ठ १२९.
- ६) डॉ. गंगाधर पानतावणे : पत्रकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, कित्ता, पृष्ठ २३५.
- ७) डॉ. गंगाधर पानतावणे : कित्ता, पृष्ठ २३६-२३७.